

Romanul haiducesc și ipostazele literare ale banditismului social

Drd. Alexandra Olteanu
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Prof. univ. dr. Antonio Patraș (coord.)

Abstract

The novel about outlaws (the Romanian word for outlaw – „haiduc”) appears as one of the popular literary categories, placed at the confluence of the historical novel and the sensational novel. The history of the Romanian novel revolves around this sub-genre, as it synthesizes all the literary trends of the era, the cultural environment and the space in which it appears. The particular features of this regional sub-genre of the historical novel can only be revealed by describing its role in the evolution of the local narrative models. The fascination of our first novelists for the symbolism of the noble revolts of the outlaws can also be explained by the sovereignty of the Romantic imaginary, under whose influence the beginnings of Romanian literary modernity are materialized. As life overlaps with the projections of fantasy in a relationship in which the two are never sufficiently clearly separated, the Romanian archetypal insurgency can only assume the popular form of the rural outlawry, widespread in the Balkan area.

Keywords: *hajduk, novel, history, symbol, archetype.*

1. Romanul haiducesc, subgen al romanului istoric

Încadrarea subgenului haiducesc în tradiția românească a romanului istoric oferă noi perspective în cercetarea diferitelor formule literare autohtone, întrucât acest derivat estetic al prestigiosului model românesc poate explica mutațiile estetice particulare pe care le va parcurge metabolismul prozei românești pe parcursul unui secol. Pacturile literar-estetice și regulile de construcție a universului subgenului haiducesc se cer a fi integrate într-o ecuație hermeneutică menită să le surprindă mecanismele, adaptându-le contextului socio-istoric ce le-a generat. Ca formă literară dezvoltată pe nucleul baladei istorice și cristalizată în matca modelului romanului istoric, subgenul haiducesc împrumută subiectele, figurația tematică și strategiile expresive ale acestuia, valorificând totodată și consacratul inventar al ornamentației retorice specifice prozei de senzație.

În primele romane haiducești, cele din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, elaborate de N. D. Popescu, George Baronzi sau Panait Macri, forța declamativă este revendicată de stările paroxistice, iar accentul cade pe straniețea contrariilor și pe excesul de categorii negative, articulate în dialoguri sau comentarii auctoriale memorabile, de o intensitate

extraordinară, axându-se pe același apel psihologic care sporește receptivitatea pentru situații încărcate de tragism ori ironie. De asemenea, prin configurarea intrigii și prin alegerea personajelor centrale din rândul tâlharilor nobili, romanul haiducesc nu mai continuă doar tradiția romanului istoric și a celui de senzație, ci și pe cea de roman social. Mitul eliberării naționale, care este încarnat în fizionomia haiducului, se va sluji adesea de aciditatea criticii sociale ca strategie etică.

Odată cu primele decenii ale secolului al XX-lea, perfecționarea formulei romanului istoric atrage cu sine și desăvârșirea subgenului haiducesc, fapt ce ni se relevă în romanele lui Ion Dragoslav, *Codreanu Haiducu* (1924) și Panait Istrati, *Haiducii* (1930), *Domnița din Snagov* (1937). Deși subiectele sunt, în genere, aceleași, desprinse din aceeași categorie ce înglobează revolta, lupta cu despotismul boieresc, noblețea morală a haiducilor la antipod cu cruzimea autorității, fervoarea insurecțională a senzaționalismului este împlânzită treptat, în același ritm în care naturalismul, realismul și veridicitatea probau etapa de maturitate a romanului românesc. Dinu Pillat și-a orientat atenția către studierea romanului de senzație, colorat de mistere și aventuri, căruia pe care îl analizează în teza sa de doctorat, *Romanul de senzație în literatura română din a doua jumătate a secolului al XIX-lea* (1947). Considerând că versatilitatea granițelor genului împiedică ferm clasarea sa în categoria povestirilor recreative, istoricul literar urmărește apariția și evoluția romanului popular, specie ce a beneficiat de factorul catalizator al traducerilor. Încă de la începutul pledoariei, autorul asociază „romanul negru”, dominat de o „formă de gratuitate a epicului” cu ideea de basm, guvernat de un cifru de convenții care își modelează aspectul în funcție de vârsta publicului-țintă. (Pillat 22) Pillat tratează chestiunea difuzării literaturii de senzație importate, inventariind diacronic valurile de traduceri care au prefigurat apariția romanelor lui G. Baronzi, artizanul romanului românesc de mistere, reliefându-i stângăciile și evidentele influențe ce sufocă fibra anumitei originalități.

Dinu Pillat schițează și asimilarea rețetei foiletonistice profilate în romanele de moravuri scrise de Nicolae Filimon și Ioan M. Bujoreanu, ambii plasați sub sfera de influență a modelului impus de Sue. Personajele sunt elaborate după convenții, împărțite în fizionomii antinomice, slujite de un stil empatic, pigmentat de comentarii ocrotitoare față de exponenții binelui și izbucniri de blam asupra actanților ficționali aflați sub zodia răului. În mod inovator, Dinu Pillat se abordează varianta propriu românească a speciei, ipostaziată de *romanul haiducesc*, avându-i pe N. D. Popescu și Panait Macri ca reprezentanți. Acesta are ca trăsătură definitorie „o naivitate de basm popular”, iar stilul este unul de o „artificialitate teatrală”, ce exagerează senzaționalul de melodramă cu accente de cruzime și violență. Dozarea

acestor ingrediente și modificarea intrigii după cerințele formulei rezultate vor conduce la apariția romanului tâlhăresc, desprins din trunchiul ficțional al celui haiducesc, și ilustrat de Ilie Ighel.

Romanul reprezintă și proba decisivă a maturității literaturilor naționale, cristalizat ca o mărturie a despărțirii de limba latină. Prin argumente etimologice, Ernst Robert Curtius leagă apariția acestei specii de moștenirea romanică, arătând că termeni ca *romanz* (fr. veche), *romance* (span) sau *romanzo* (it) au fost creați de pătura cultă latină tocmai pentru a desemna toate limbile romanice, considerate ca parte integrantă a Romaniei, clasificată drept o unitate lingvistică opusă latinei. Etimologia romanescă reunește, așadar, atributele literaturii scrise sau transpuse în limbile populare romanice întrucât cuvinte ca *enromancier*, *romançar* ori *romanzare* denotă actul traducerii sau al redactării cărților în limbile naționale. Aceste cărți, scrise în limbile populare, se vor numi la rândul lor *romanz*, *romant*, *roman*, *romanz*, *romance*, *romanzo*, termeni derivați din rădăcina romanică. (Curtius 43) Demonstrația lui Curtius urmărește și consolidarea sensului pe care ajunge să îl capete apoi romanul, ca o carte populară elaborată într-o limbă vulgară, urmașă a latinei, în care se oglindesc întâmplări adevărate¹. Pătrunderea speciei românești în mediul cultural autohton aducea cu sine și colportarea sensurilor și rolului pe care aceasta trebuia să le îndeplinească. Servind drept frescă a vieții, în dimensiunea sa umană și socială, romanul va îndeplini o funcție de corijare a moravurilor, de combatere a reminiscentelor dăunătoare și a vestigiilor retrograde, exercitând o importantă forță critică.

Fascinația primilor noștri romancieri pentru simbolistica revoltelor nobile ale haiducilor se explică și prin suveranitatea imaginarului romantic, sub influența căruia se concretizează începuturile modernității literare românești. Cum viața se suprapune peste proiecțiile fanteziei într-un raport în care cele două nu sunt niciodată suficient de clar demarcate, insurgența arhetipală românească nu poate lua decât forma populară a haiduciei, larg răspândită în spațiul balcanic. Fizionomia specifică a acestui subgen regional se datorează circumstanțelor istorice nefavorabile și autonomiei limitate a țărilor în care s-a dezvoltat, aspecte față de care literatura încearcă realizarea unui efort compensatoriu, fie el și ficțional. Proteismul structural-tematic al romanului haiducesc permite cristalizarea mizelor morale ale creațiilor românești de început deoarece actul revoltei haiducului are implicații sociale, fiind orientat către contestarea ordinii social-politice existente. Haiducul devine extensia mulțimilor asuprite, de la care se revendică și în folosul

¹ „În franceza veche, *romant*, *roman* înseamnă «roman de curte în versuri», iar ca sens: carte populară. În retroversiune latină, o astfel de carte ar putea fi numită *romanticus* (liber *romanticus*). Cuvintele «roman» și «romantic» sînt deci într-o strînsă corelație. În accepțiunea curentă din engleză și germană, «romantic» înseamnă pînă în secolul al XVIII-lea «ceea ce s-ar putea întîmpla în romane». (Curtius 44)

căroră acționează. Eric Hobsbawm, întemeietorul ramurii de cercetare istorică „banditry studies”, introduce în discutarea acestui tip de revoltă conceptul de banditism social pentru a explica natura tâlhăriei ca formă de revendicare comunitară, susținută de solidaritatea păturii sociale extinse din care provin și pe care o ocrotesc:

Pe munte și în pădure, bandele de bărbați violenți și înarmați, aflate în afara controlului legii și a autorității (de regulă, femeile sunt rare), își impun voința asupra victimelor prin șantaj, jaf sau alte modalități. Prin asta, banditismul contestă simultan ordinea economică, socială și politică, contestându-i pe cei care dețin sau revendică puterea, legea și controlul resurselor. Aceasta este semnificația istorică a banditismului în societățile cu stat și clivaje de clasă. (Hobsbawm 21-22)

Romancierul român din secolul al XIX-lea înțelegea potențialul artistic și popularitatea unui asemenea subiect de narațiune și, sedus de ipostaza moralizatoare și critică a scriiturii, va îmbina relatarea romantică a faptelor vitejești cu pasaje reflexive, eseistice, în care sunt recognoscibile ecourile tradiției deprinse prin traduceri romanelor franțuzești. Acești primi artizani ai romanului românesc și-au exersat mâna mai întâi ca traducători, iar apoi ca autori de texte originale, aspect estetic ce se reflectă și în politicile literare adoptate. Vom considera romanul haiducesc drept o ilustrare autohtonă a *historical romance*-ului, formă literară desăvârșită de Walter Scott, ce românează episoade istorice, relativizând chestiunea acurateții documentare în favoarea libertăților artistice ale fanteziei. Cercetarea politicilor literare, acele strategii estetice și expresive întrebuițate de scriitori pentru a ipostazia aventurile tâlharului social, va releva o dinamică literară complexă, în care ascensiunea popularității romanului haiducesc și evoluția speciei românești se transcriu în bătăliile simbolice și în destinele romanțate ale haiducilor care au dobândit faimă, reputație eroică și simpatia societății.

Cristalizarea romanului istoric românesc se produce, așadar, prin medierea esteticii romantice, care recalibrează fizionomia realităților naționale, adăugând tabloului literar optica naționalistă și ipostaza seducătoare a mesianismului cultural. Romanele lui Walter Scott, pătrunse în spațiul românesc pe filieră franceză, sursă primară a reperelor artistice din perioada prepașoptistă și pașoptistă, s-au bucurat de o circulație extinsă în țările române, transformându-se, prin exercițiul traducerilor, în model. Zorii modernității culturale ajung să fie asociați speciei *historical romance*-ului și personalității creatoare a scriitorului englez. În 1831, în numărul 85 din *Curierul românesc*, apare o primă traducere din opera lui Scott, realizată de Ion Heliade-Rădulescu, *Bătrînul Duncan. Anecdote din munți*. Tot Heliade-Rădulescu va traduce și fragmente din corespondența privată a lui Walter Scott, publicate la aceeași gazetă în 1839. Un număr din *Albina românească* din anul 1832 va anunța moartea „măritului scriitor al Angliei”, fiind urmat

apoi de alte grupaje dedicate biografiei autorului lui *Rob Roy*. (Vârgolici 50-51)

Concomitent cu apariția primelor romane românești originale, se traduc trei romane scrise de Walter Scott, care vor fi publicate în 1856. *Fidanțata din Lamermoor* și *Richard inimă de Leu* apar în traducerea lui G. Baronzi, iar *Logodnica lui Piermen* în cea a lui Alecu Minescu. Inspirat de inițiativa lui Aimé Martin de a edita operele marilor scriitori din literatura universală într-o colecție, Ion Heliade-Rădulescu va aspira să alcătuiască o bibliotecă în care să fie reprezentați scriitorii importanți din întreaga lume, Scott figurând în acest program ambițios, publicat în 1846 în *Curierul românesc*. Influența însemnată a lui Walter Scott asupra primelor decenii de literatură română modernă și, implicit, asupra speciei romanului istoric, este consemnată și de către B. P. Hasdeu în articolul „*Mișcarea literelor în Iași*”, publicat în 1863 în revista *Lumina*.

Arhetipul istoric al banditului cunoaște numeroase variante, însă prototipul literar al haiducului, prezent atât în folclor, cât și în literatura scrisă, exemplifică cel mai bine natura tâlharului social, cel care își construiește în imaginarul colectiv o imagine a vitejiei fără limite, temut și admirat deopotrivă de țărani și de boieri. Mitologia haiduciei emerge din cultura populară și este consemnată de scriitori ce aparțin păturii aristocratice, boierilor, sau breslei gazetărești, fibra foiletonistică înlocuind experiența directă sau documentarea din surse incontestabile și riguroase. Forța de sugestie a arhetipului haiducului echivalează principiul romantic al refugiului într-un trecut eroic, în care gloria revoltatului social este un construct al imaginarului colectiv, care eludează necesitatea introducerii unor detalii biografice reale, care n-ar mai permite individualizarea haiducului ca actor principal al actului contestatar. Savoarea mitului atrage reflecții pe marginea virtuții răătăcite, a libertății în fața asupririi și a idealului de justiție, principii pe care haiducii luptă să le impună. Haiducul se erijează în apărătorul poporului, nu este un hoț ori un tâlhar convențional, care acționează din imbolduri egoiste pentru prosperitatea personală.

Admiratorii haiducilor le vor atribui toate calitățile umane și combative pe care le pot imagina, iar numeroasele balade inspirate de vitejia haiducilor sunt edificatoare pentru perpetuarea destinului exemplar al tâlharului social². Cetele de haiduci își fac apariția în epoci istorice

² În *Istoria literaturii române*, Gh. Adamescu le schițează haiducilor din balade un portret empatic, menit să conțină esența tuturor eroilor din literatura despre haiduci: „Poezia poporană îi arată ca niște oameni puternici și generoși și admiră în ei hotărârea de care poporul se simțea incapabil în acele vremuri când tirania îl plecase la pământ și când mulțimea de nenorociți îl făcea să creadă că e ursit să sufere veșnic. Vom observa că miraculosul nu figurează în aceste balade, dar supraomenescul caracteriză mai pe toți eroii aceștia”. (Adamescu 31)

învolverate, manifestându-și calitatea morală normativă, înveșmântată în nuanțele unui ideal anacronic. Nerecunoașterea și sfidarea autorității nedrepte îi transformă pe bandiții din familia lui Robin Hood în stindarde ale revoltei sociale de care boierii corupți a trebui să se teamă. În *Istoria literaturii române*, Gh. Adamescu plasează pătrunderea baladelor cu haiduci în folclorul autohton în epoca slavonă, corelând popularitatea pe care o capătă acestea cu specificitatea contextului istoric. Istoricul literar trasează intuitiv și o primă diferență între fizionomia spirituală a haiducului din baladă și cea a eroului din creațiile epice de dată mai recentă, implicit din roman, semn că personajul evoluează în același ritm cu forma literară pe care o generează, împrumutând luptele și obiectivele fiecărui secol, uneori camuflate alegoric:

Epoca slavonă, adică de prin sec. VII până pe la 1300, a dat elementele câtorva balade în cari poporul cântă cu un entuziasm deosebit pe câțiva eroi ca *Mihu Copilul*, *Toma Alimoș*, *Român Grue Grozovanul*, *Vulcan*, ș. a. cari sunt niște tipuri de haiduci. Haiducii aceștia luptă contra dușmanilor din afară. Ei sunt cu totul deosebiți de haiducii pe cari îi cântă poporul mai ales în sec. XVIII. Aceștia luptă contra dușmanilor din lăuntru, a streinilor și a boierilor apăsători. (Adamescu 19)

Versatilitatea fronturilor pe care luptă haiducul, personajul glorios al spațiului balcanic, dictează și maniera în care tradiția se va raporta la acest tip de erou revoltat, revendicat cu aplomb de o bogată cultură populară.

Seria romanelor haiducești din literatura română se deschide cu *Aldo și Aminta sau Bandiții* (1855), unica încercare literară a lui C. Boerescu. Scriere de tinerețe, ea inițiază o tradiție ce va câștiga mulți adepți. Romanul lui Boerescu precedă unirea principatelor și recunoașterea independenței statului român modern, semn că fascinația pentru figura banditului nobil și pentru cetele de tâlhari sociali, simboluri ale unei societăți libere care luptă pentru înlăturarea abuzurilor, se coagulează în jurul aspirațiilor naționale cuprinse în programul pașoptiștilor, idealuri pe care romanul postpașoptist le-a reactivat. Schema intrigii este una linară, scriitorul preferând să sacrifice complexitatea narativă în favoarea introducerii unui grup de personaje croite după convențiile romantice. Retorismul excesiv este instrumentul prin care eroii dau glas motivațiilor patriotice.

O secvență semnificativă din activitatea literară a lui N. D. Popescu, scriitor care își câștigă faima prin specularea gesticulației melodramatice, este compusă din romane haiducești. Dacă la Boerescu haiducul este un erou „de geniu”, iar acțiunile vitejești de pe câmpul de luptă pălesc în fața bătăliilor meditative, purtate cu proprii demoni interiori, N. D. Popescu restabilește principiul omului de acțiune, prins în numeroase intrigi exterioare. Autorul primului roman haiducesc din literatura română construisese o narațiune patriotică, în care eroii bandiți se arătau preocupați de necunoscutele spiritului și le proiectau asupra eliberării naționale. N. D. Popescu devine

astfel responsabil pentru mutațiile semnificative din evoluția ontologică a haiducului. Prin colecția de romane haiducești pe care le scrie, autorul lui *Iancu Jianu, căpitan de haiduci (1873)* descoperă o formulă literară de succes, pe care o va întrebuița cu consecvență. N. D. Popescu mizează pe o formă romanească hibridă, care îmbină trăsături de roman de senzație și proză istorică, având în centru un erou bandit, ca ipostaziază mitul național al eliberării de sub tirania forțelor străine.

Deși calitățile literare nu sunt strălucite, popularul scriitor nu manifestă niciodată intenția de a livra un monument estetic fără cusur. N. D. Popescu recunoaște în prefețele sale că scrie pentru un public pe care caută să-l încante cu aventuri reale și fictive ale unui tâlhar legendar. Din acest motiv, el revine asupra textelor, le dezvoltă, le șlefuieste și le publică în multe ediții. Succesul editorial este atins cu romanul haiducesc *Iancu Jianu, căpitan de haiduci*, care cunoaște nu mai puțin de șapte ediții, ultima având un tiraj impresionant, de nu mai puțin de cinci mii de exemplare. În teza sa de doctorat, Dinu Pillat consideră literatura lui N. D. Popescu drept forma cea mai evoluată estetic de literatură haiducească din bogata producție a celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea. Istoricul literar îi atribuie drept particularitate compensatorie ingenuitatea specifică basmului popular.

Romanele lui N. D. Popescu reprezintă forma cea mai onorabilă de literatură haiducească din ansamblul producției de la sfârșitul secolului trecut, menținându-se de altminteri mereu pe linia unei naivități de basm popular care răscumpără înduioșător toate păcatele. Întorsătura neprevăzută, în manieră de farsă burlescă, dată adesea evenimentelor narate constituie o caracteristică dintre cele mai savuros inedite. (Pillat 39)

Pillat consideră însă că naivitatea și întorsăturile de situație cu aer de farsă burlescă nu salvează personajele de un convenționalism plat, defect care le împiedică să se apropie de „expresivitatea gras pitorescă a portretisticii romanului piccaresc spaniol”. (Pillat 39) Observațiile criticului, deși îndreptățite, se referă la un gen literar popular, relevant mai ales din perspectiva sociologiei literare. Merită să amintim că aceste romane nu reprezentau vârfuri ale realizărilor literare, dar, prin scrierea lor, se realiza profesionalizarea scrisului și se testau posibilitățile adaptării formei romanești „de împrumut” la specificul culturii române. Succesul de piață se fundamentează pe eșivarea sentimentului național cu aventurile senzaționale ale haiducilor, cei care se ridică din popor și reclamă metehnele reprezentanților autorității statale.

Romanul haiducesc al lui Panait Macri și Ilie Ighel, continuatori acerbi ai lui N. D. Popescu, face un salt important dinspre zona luminoasă a patriotismului inocent spre spectrul întunecat al fărâdelegilor nemotivate exclusiv printr-o etică altruistă. *Ghiță Cătănuță, căpitan de haiduci (1883)* și

Moartea banditului Simion Licinski (1891) sunt categorisite de către autorii lor drept romane criminale, revendicându-se de la filonul tâlhăresc.

George Baronzi se familiarizează cu formula romanului de senzație traducând romanele populare în epocă. Se afirmă drept unul dintre cei mai productivi traducători, oferind versiuni românești operelor unor scriitori citați fervent, precum George Sand, Eugène Sue, Walter Scott, Al. Dumas sau Al. Dumas-fiul. Deși este acuzat de lipsă de originalitate și de încercări străvezii de a împrumuta intrigile, atmosfera și personajele specifice romanului foileton occidental, Baronzi scrie un roman istoric în care protagonista „se convertește” la haiducie. *Mina haiduceasa (1894)* preia aceeași rețetă câștigătoare a narațiunii patriotice în care mitul național fuzionează cu gesticulația senzaționalistă, dar este primul roman haiducesc care ipostaziază un alt tip de haiduc, o femeie înveșmântată în hainele tâlharului social. Haiducițele sunt rare în textele românești iar intriga lui Baronzi, deși stereotipă, este declanșată de o dramă amoroasă, semn că romanul se plasează și sub zodia modelului romanesc sentimental, nu doar a celui istoric, social sau senzațional. Scriitorul folosește convențiile portretistice și clișeele narrative specifice prozei haiducești pentru a opera o modificare esențială în ideologia reprezentării banditului nobil. Ontologia haiducului este acum mai cuprinzătoare și acceptă un personaj feminin în rolul eroului justițiar.

2. Eric Hobsbawm și radiografia marxistă a banditismului social

Studiul de referință elaborat de Eric Hobsbawm, cel care a introdus termenul de „bandit social” în dezbaterile fenomenelor sociale desprinse din cuprinzătorul concept numit „banditism”, poate fi citit în cheia unei tentative a istoricului de a explica legitimitatea atribuirii statutului de eroi de legendă haiducilor, pornind de la factori sociologici, politici și economici. Pentru Hobsbawm, banditismul devine o expresie a revoltei țăranilor împotriva autorității oficiale. Această teorie controversată va sta la baza întemeierii unei întregi arii de cercetare istorică, *banditry studies*. Haiducul, locuitor al Balcanilor, este exponentul societăților feudale în care, dacă un stat guvernează într-o manieră abuzivă, pătura socială cea mai extinsă poate căuta dreptatea într-o autoritate neoficială, scoasă în afara legii tocmai de caracterul său contestatar. Chiar dacă acțiunile acestor tâlhari sociali nu sunt motivate de temeuri legale, ci doar de o utopie feudală, folclorul, iar apoi literatura, le conferă forța exemplarității morale.

Teoria elaborată de Eric Hobsbawm corelează ascensiunea banditismului social cu analiza marxistă de clasă, sugerând că „banditismul social” reprezintă o manifestare timpurie a protestului proletar împotriva exploatării realizate de clasele conducătoare. Limitele teoriei lui Hobsbawm au fost testate de sociologi și istorici, care i-au reproșat autorului glorificarea

și romanțarea rolului banditului în societate. Critica teoriei „banditului social” a insitat asupra ideii că beneficiile pe care țăranii le-ar fi câștigat din acțiunile tâlharilor ar fi fost mai degrabă tangențiale, efecte ale acțiunilor acestora, decât intenționate³. Respingerea teoriei lui Hobsbawm poate fi justificată prin lipsa dovezilor istorice, însă carența documentară ajunge să fie contracara de resursele folclorului și literaturii. Rolul eroic și alura de mit care învăluie faptele bandiților se susțin în imaginarul colectiv doar prin proiecții ale fanteziei, dar nu și în date verificabile.

3. Haiducul și contestarea autorității statale

În cel de-al treilea volum al studiului *Entangled Histories of the Balkans*, coordonat de istoricii Roumen Daskalov și Alexander Vezenkov, sunt prezentate cauzele istorice ale răspândirii narațiunilor ce au în centru figura banditului-erou, explicând ponderea însemnată a acestui tip de relatare romanțată în literatura secolului al XIX-lea. Odată cu răspândirea autorității Imperiului Otoman în Balcani, discursul literar își intensifică fibra tragic-eroică și augmentează importanța rezistenței în fața ocupanților. Statele aflate sub suzeranitatea otomană și-au plăsmuit astfel un model eroic care să ipostazieze lupta cu ocupanții și in justiția promovată de aceștia. Tâlharul nobil devine actorul central rebeliunii, iar retragerea în munți și lupta cu inamicii capătă proporții epopeice. Autorii volumului arată că în Balcanii de dinaintea secolului al XIX-lea nu au existat revolte sau conspirații care să fie înregistrate în memoria populară. În acest context, haiducul ajunge să ipostazieze un arhetip istoric îndelung rafinat de imaginarul colectiv, dar cu contururi suficient de evazive pentru a putea dobândi consistență istorică și științifică:

The *hajduk*, the *klepht* and the *uskok* are historical characters that are particularly prominent in villager or regional memories. These characters are known mostly through oral traditions, conveyed by a large body of popular songs and legends, that started to be collected from the nineteenth century onwards. The attempts made to give the *hajduci* a documented historical and scientific consistency have, generally speaking, been disappointing. (Daskalov 362)

Imaginea negativă și totodată superficială pe care o capătă haiducii în istoriografia oficială sunt lesne de înțeles. Arhivele otomane nu puteau investi o formă de rebeliune și jaf orientată împotriva autorității imperiului cu atributul eroismului. Cadrele interpretării evenimentelor istorice nu sunt

³ I shall argue that the element of class conflict as embodied in certain forms of banditry has received undue emphasis. Rather than actual champions of the poor and the weak, bandits quite often terrorized those from whose very ranks they managed to rise, and thus helped to suppress them. (Blok 496)

niciodată complet obiective sau proiecții definitive ale factualului, ci sunt amprentate de motivațiile ideologice, sociale și politice ale istoriografului care, într-un conflict, se află by default de partea învingătorului. Literatura evidențiază contrastul dintre o viziune balcanică romanțată, hrănită de tradițiile orale, care prezintă expansiunea otomană ca pe un proces forțat și violent, și viziunea istoricilor care utilizează surse otomane pentru a-i portretiza pe haiduci drept inamici ai civilizației.

Conceptul lansat de Eric Hobsbawm, „rebeliunea primitivă”, care demarchează un act contestatar într-o configurație socială feudală, clarifică raporturile dintre istoria oficială, adesea consemnată de inamic, și istoria romanțată, înregistrată de imaginarul colectiv și transpusă apoi în folclor și literatura scrisă⁴. Haiducul erou provine, așadar, din cadrul unei comunități locale, etnice sau naționale, devenită victimă a nedreptăților și abuzurilor autorității oficiale, motiv pentru care își creează propriul sistem de rezistență la presiunea exercitată de stat. Dinamica socio-culturală implică respectarea unui anumit scenariu în actul contestatar al retragerii în munți pentru a practica haiducia. Dacă într-o comunitate omogenă locuitorii ajung ținte ale inechității sociale, economice sau etnice, nedreptatea și opresiunea vor prefăca emergența unor eroi neoficiali, tâlhari prin poziționarea insurgentă lor în raport cu legea statală, stigmatizați de istorici și glorificați de operele de ficțiune, care vor continua să fie înconjurați de o aură de legendă timp de secole întregi.

4. Politicile literare ale „revoluției haiducești”

Romanele populare au prelucrat tema luptei haiducului cu autoritatea coruptă, augumentând latura patriotică. Între folclorul balcanic și istoria țărilor est-europene se mai stabilesc însă și concordanțe în privința figurilor memorabile de tâlhari nobili. În spațiul românesc, aventurile unui haiduc precum Iancu Jianu sunt nu doar subiect de baladă sau de roman, ci și de cronici istorice. În literatura sârbă, haiducul Stanko Aleksić, o personalitate istorică, devine, prin romanul lui Janko Veselinović, un simbol al patriotismului și al luptei pentru eliberarea de sub jugul otoman. Cei doi „revoluționari” haiduci au în comun un fundal istoric zbuciumat, învăluit în coloratura romantică a revoltei împotriva in justiției naționale. Atât Iancu Jianu cât și Stanko Aleksić îndeplinesc toate cerințele onorabilității în cadrele comunităților locale din care se individualizează și, chiar dacă fac parte din

⁴ *A man becomes a bandit because he does something which is not regarded as criminal by his local conventions, but is so regarded by the State or the local rulers. [...] It is important that the incipient social bandit should be regarded as «honourable» or non-criminal by the population, for it he was regarded as a criminal against local convention, he could not enjoy the local protection on which he must rely completely.* (Hobsbawm 15-16)

familiei înstărite care se bucură de oarecare prestigiu în fața autorităților, aleg să se solidarizeze cu mulțimea țăranilor oprimați, cu poporul, entitatea statală neoficială, cea care nu era reprezentată de clasele sociale privilegiate.

Romancierii care au ales să scrie despre aventurile haiducilor demonstrează că bătălia pentru eliberare națională este o temă predilectă în literatura Balcanilor secolului al XIX-lea. Zorii modernității culturale ajung să fie invocați prin reprezentările simbolice ale revoltei tâlharului social. Istoria devine un pretext și totodată un mobil al modernității culturale. N. D. Popescu se arată deosebit de preocupat de augmentarea aurei legendare a haiducilor, motiv pentru care în prefețele romanelor sale caută să justifice insistența asupra acestei formule de succes a romanului senzațional populat de eroi naționali printr-un efort asiduu de documentare: „În fiecare din ultimile două ediții, nuvela lui Iancu Jianu a primit noi transformări, noi peripeții, noi adaose, una mai interesantă ca alta, căci descoperiri noi, publicații noi și descifrarea de noi documente, a adaos noi fapte, noi isprăvi și noi amănunte privitoare la faptele acestui erou legendar”. (Popescu 7) Romancierul își rezervă, astfel, dreptul de a modifica anvergura luptelor eroilor săi, pentru a le face compatibile cu solicitările mitului național, monument ideologic la care literatura modernă se raportează encomiastic. În prefața la *Iancu Jianu, Căpitan de haiduci*, Roxana Patraș corelează evoluția imaginii haiducului de la „simplitatea «proscrisului rural»” la „figura reflexivă, melancolică, pre-eminesciană a haiducului” prin ascensiunea mitului național, capabil să declanșeze un mecanism de căutare a unei forme literare menite să îi susțină osatura ideologică. (Patraș 7) În ciuda dimensiunii naționaliste a discursului narativ din romanele sale haiducești, fizionomia legendară a lui Iancu Jianu, edificată de unul dintre cei mai productivi romancieri ai secolului al XIX-lea, N. D. Popescu, s-a transformat rapid în produs cultural „de export”, ajungând să fie preluată de Bucura Dumbravă în al său *Der Haiduck* (1909), eveniment pe care scriitorul îl interpretează ca pe o legitimare a eforturilor sale literare:

Vă mulțumesc cu recunoștință, tânără și talentată scriitoare, pentru această mărturisire sinceră și leală, și iarăși vă mulțumesc pentru amabilitatea ce ați avut ca să pomeniți numele meu, într-o carte scrisă într-o limbă streină și destinată pentru streini, numai pentru că ați găsit de cuviință să faceți oarecari împrumutări din o scriere dintr-ale mele; înc-o dată vă mulțumesc că ați binevoit a-mi face marea onoare de-a contribui, ca numele meu să fie citat între scriitorii a căror opere pot să fie utilizate, spre a produce opere și mai bune. (Popescu 10)

Concluzii

Fără îndoială, traducerile din literatura occidentală au avut un impact considerabil asupra prozei istorice și haiducești. Fascinația lui N.D. Popescu

pentru simbolistica revoltelor nobile ale haiducilor și pentru legitimarea istorică a tâlhăriei sociale se explică și prin forța de seducție a imaginarului melodramatic și a ideologiei romantice, sub influența cărora se concretizează începuturile modernității literare românești. Romanul devine nu numai un mijloc de educare a maselor, ci și un instrument de transpunere a imaginarului colectiv. Astfel, N.D. Popescu întrebuințează istoria, atât în cazul romanului haiducesc, cât și în privința romanului istoric, drept un pretext artistic destinat să accentueze și să readucă în prim-plan episoade istorice reprezentative.

Popularitatea pe care o capătă ideea de banditism social este strâns corelată cu contextul socio-istoric, economic și cultural, iar literatura și istoria nu fac decât să consemneze voalat motivele pentru care tâlharul nobil, haiducul, devine una dintre figurile centrale ale romanului istoric românesc din secolul al XIX-lea. Simbolistica eroilor din familia lui Robin Hood este susceptibilă de a susține întreaga osatură a revendicărilor ideologice, naționaliste și sociale ale statelor afectate de expansionismul marilor imperii. Romantismul revoluționar al secolului al XIX-lea a găsit în folclorul unul dintre cele mai bogate surse de reprezentări ale simbolisticii insurgenței naționaliste. În timp ce literatura populară oferă numeroase ipostaze ce ar putea fi calificate drept revoluționare, istorisirile despre haiduci transpuse în balade conțin un potențial însemnat de mobilizare populară, care derivă din imaginea de rebelului neîmblânzit.

În romanele sale populare, N. D. Popescu a dezvoltat tema luptei haiducului cu autoritatea invariabil vicioasă și coruptă, augmentând latura patriotică a mesajului românesc. Romancierii care au ales să scrie despre aventurile haiducilor demonstrează că bătălia pentru eliberare națională este o temă predilectă în literatura Balcanilor secolului al XIX-lea. Lupta simbolică pentru independența națională este dublată și de una culturală: intrarea în epoca modernă.

Foarte devreme, narațiunea romantică a revoltei cetelor de haiduci a căpătat o formulă standard, cristalizând o configurație canonică alternativă, pe care o vor aplica toți autorii de romane haiducești. Astfel, fiecare roman haiducesc este construit sub forma unei povești eroice, alcătuită pe un model maniheist, care glorifică rebeliunea nobililor bandiți patrioți împotriva turcilor, fanarioților sau boierilor corupți, prezentați ca alteritate demonică. Cum lecturile predilecte ale romancierilor români din secolul al XIX-lea nu erau reprezentate de opere istoriografice, ci de romanele lui Walter Scott, viziunea autorilor de romane haiducești era cadenciată de rețeta de succes în care aprinderile fanteziei înlocuiau acuratețea istorică.

Bibliografie

- Adamescu, G.. *Istoria literaturii române*. București: Editura librăriei Leon Alcalay, 1920.
- Curtius, Ernst Robert. *Literatura Europeană și Evul Mediu Latin*. București: Editura Univers, 1970.
- Daskalov, Roumen & Vezenkov, Alexander. *Entangled Histories of The Balkans, Volume Three: Shared Pasts, Disputed Legacies*. Leiden: Brill Publishers, 2013.
- Hobsbawm, E. *Bandiții*, traducere C. Șiulea. Chișinău: Editura Catier, 2017.
- Hobsbawm, E. *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movements in the 19th and 20th Centuries*. The University Press of The University of Manchester, Oxford Road, 1959.
- Patraș, Roxana. „*Iancu Jianu, haiducul național*”, prefață la N. D. Popescu, *Iancu Jianu, căpitan de haiduci*. Iași: Cartea Românească Educațional, 2019.
- Pillat, D. *Romanul de senzație în literatura română din a doua jumătate a secolului al XIX-lea*. București: Imprimeria „Talazul”, 1947.
- Popescu, N. D. *Iancu Jianu, Căpitan de haiduci*. Iași: Cartea Românească Educațional, 2019.
- Popescu, N. D. *Iancu Jianu, zapciu de plasă*. Nuvelă originală. București: Editura Librăriei H. Steinberg, 1887.
- Vîrgolici, Teodor. *Aspecte ale romanului românesc din secolul al XIX-lea*. București: Editura Eminescu, 1985.